

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

This full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/14402>

Please be advised that this information was generated on 2014-11-11 and may be subject to change.

RELIGIEUZE SOCIALISATIE IN HET OUDERLIJKE GEZIN: EEN SIBLING-ANALYSE¹

F.W.P. van der Slik en P. Scheepers*

Abstract

This paper is focused upon the research question whether the strong relationship between church attendance and Christian beliefs is due to parental religious upbringing or to religious characteristics that are unique for individuals. To answer this question, information concerning frequency of church attendance and ascription to Christian beliefs of a representative sample of 544 Dutch respondents and one of their siblings is used. Based on both theoretical arguments and empirical evidence, it was hypothesized that parental religious socialization is mediated through church attendance of both parents and their children, and that Christian beliefs of children are a consequence of this jointly conducted behavior. Sibling analyses are particularly suited to decompose unique within-family effects and common between-family effects. It was found that parental socialization accounts for 70 percent of the correlation between church attendance and Christian beliefs, while unique individual characteristics account for the remaining 30 percent. This implies that the way parental religious socialization has been effected, gives a better explanation for the strong relationship between church attendance and Christian beliefs than religious characteristics that are unique for individuals.

1 **Introductie**

Het is algemeen bekend dat hoe sterker het christelijke geloof van mensen is hoe vaker zij kerkdiensten bezoeken. In Nederland maar ook in andere Westerse landen worden namelijk sterke tot zeer sterke samenhangen gevonden tussen kerkgang en christelijk geloof (Felling, Peters & Schreuder, 1986; Campbell & Curtis, 1994). Over de vraag waarom deze samenhang zo sterk is, is echter weinig bekend. Moet godsdienstigheid primair opgevat worden als het resultaat van een individuele keuze en is kerkbezoek daarmee afhankelijk van een christelijke geloofsovertuiging? Of is deze samenhang vooral zo sterk omdat mensen al dan niet in een godsdienstig gezin

* Frans Van der Slik is postdoctoraal onderzoeker en Peer Scheepers is bijzonder hoogleraar Maatschappelijke Vooroordelen en universitair hoofddocent Cultuur- en Godsdienstsociologie. De auteurs zijn verbonden aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, vakgroep Sociologie, Postbus 9104, 6500 HE Nijmegen. Voor reacties kunt u zich wenden tot eerstgenoemde auteur, E-mail: F.vanderSlik@maw.kun.nl

zijn opgegroeid met als gevolg dat godsdienstig opgevoede mensen zowel qua kerkbezoek als qua christelijk geloof sterk verschillen van niet godsdienstig opgevoede personen? In deze bijdrage zal aan de hand van sibling-analyses worden onderzocht in hoeverre kenmerken van het gezin van herkomst dan wel kenmerken die uniek zijn voor het individu verantwoordelijk zijn voor de sterke samenhang tussen kerkbezoek en christelijk geloof. Kortgezegd komen sibling-analyses er op neer dat men naast kenmerken van respondenten ook informatie over dezelfde kenmerken van hun broer of zus (Engels: 'sibling') in het onderzoek betreft.

2 Theorie

Godsdienstigheid wordt beleefd als iets strikt individueels maar lijkt tegelijkertijd slechts in beperkte mate het resultaat te zijn van een individuele keuze. Of mensen al dan niet godsdienstig zijn, is namelijk sterk afhankelijk van de vraag of ze door hun ouders religieus opgevoed zijn. Ongodsdienstige ouders hebben vrijwel zonder uitzondering ongodsdienstige kinderen, terwijl godsdienstige ouders vaak, maar lang niet altijd, godsdienstige kinderen hebben (Andree 1983). Dat de godsdienstigheid van individuen voor een belangrijk deel het product is van religieuze socialisatie door hun ouders, zoals in de religieuze socialisatie-literatuur algemeen wordt aangenomen (vgl. Van der Slik, 1992), roept onmiddellijk de vraag op hoe die religieuze socialisatie zich in het ouderlijke gezin heeft voltrokken.

Er worden hoge tot zeer hoge samenhangen gevonden tussen de religieuze participatie van ouders en die van hun kinderen (Andree, 1983; De Hart, 1990; Van der Slik, 1992; Stoffels & Dekker, 1987), terwijl de samenhangen tussen de overtuigingen van ouders en die van hun kinderen over het geheel genomen beduidend lager zijn (Acock & Bengtson, 1980; Hoge, Petrillo & Smith, 1982; Van der Slik, 1992). Enerzijds zou dat komen omdat ouders wel het gedrag van hun kinderen kunnen controleren maar niet datgene wat zij denken (Acock & Bengtson, 1978). Anderzijds blijkt uit onderzoek dat kinderen de werkelijke overtuigingen van hun ouders niet eens kennen (Acock & Bengtson, 1980). Bijgevolg kunnen ouderlijke overtuigingen niet eens rechtstreeks worden overgenomen. Deze gegevens leiden tot de conclusie dat het zichtbare religieuze gedrag van de ouders de belangrijkste verklaring voor de godsdienstigheid van hun kinderen vormt, belangrijker dan bijvoorbeeld de ouderlijke godsdienstige overtuigingen.

Dat ouderlijk religieus gedrag een belangrijke voorwaarde is voor de kerkgang en de godsdienstige overtuigingen bij kinderen kan verklaard worden met behulp van de 'social learning theory' (Bandura, 1986) en attributiethoretische argumenten (bijv. Shaver, 1975). De sociale leertheorie heeft als basisassumptie dat mensen niet zozeer leren op grond van de consequenties van hun eigen handelen maar vooral op basis van het observeren en imiteren van anderen. Voor kinderen zijn in eerste instantie ouders de meest invloedrijke gedragsmodellen. Kerkgang zou aldus een praktijk zijn die kinderen van hun ouders overnemen. Basisveronderstelling van de

attributietheoretische benadering is dat mensen gebeurtenissen waarmee zij in hun leven geconfronteerd worden op de een of andere manier proberen te verklaren en te interpreteren. Zo zouden kinderen het gezamenlijk met hun ouders ter kerke gaan van een betekenis proberen te voorzien. Dat de kerk ook wel het 'huis van God' wordt genoemd, waar bovendien expliciet en bij herhaling uitgesproken wordt dat God bestaat, kan door kinderen als een legitieme verklaring worden opgevat - zeker als hun ouders een christelijke geloofsovertuiging onderschrijven. Zowel empirisch onderzoek dat op dit gebied is verricht, als theoretische verklaringen voor de wijze waarop religieuze socialisatie in het ouderlijke gezin heeft plaatsgehad, pleit er dus voor dat de gezamenlijke kerkgang van ouders en kinderen een voorwaarde is voor het christelijk geloof bij kinderen.

Sommige auteurs hebben er evenwel op gewezen dat deze zichtbare geloofsmanifestatie alleen een blijvende invloed heeft op het geloof van kinderen, voorzover ouders invoelbaar kunnen maken dat hun gedrag gefundeerd is in een onderliggende godsdienstige beleving (Van der Lans & Vergouwen, 1986; Van der Ploeg, 1985). Is zo'n onderliggende religieuze beleving afwezig of slagen ouders er tijdens de opvoeding niet in hun geloofsbeleving aan hun kinderen duidelijk te maken, dan is de kans reëel dat kinderen dit ouderlijke gedrag als hypocriet bestempelen (Bandura, 1986), of op zijn minst als een anachronisme ervaren en uiteindelijk niet overnemen als zij eenmaal op eigen benen gaan staan (vgl. Hunsberger, 1980; Need & De Graaf, 1994). Kennelijk kunnen ook andere aspecten van ouderlijke godsdienstigheid een rol spelen en zal men daar in onderzoek naar religieuze socialisatie rekening mee moeten houden.

Daar komt nog bij dat tijdens de groei naar volwassenheid de invloed van ouders op hun kinderen als primaire socialisatie-agenten gaandeweg afneemt, terwijl tegelijkertijd de effecten van secundaire socialisatie, bijvoorbeeld als gevolg van de opleiding, toenemen. Kinderen doen tijdens deze secundaire socialisatie steeds meer ervaringen op die als uniek, dat wil zeggen niet gedeeld met hun ouders en andere kinderen uit het gezin, bestempeld kunnen worden. Een direct gevolg kan zijn dat de religieuze socialisatie in het ouderlijke gezin onder druk komt te staan. Gezien het hoge ontkerkelijkingspercentage in Nederland (Becker & Vink, 1994; Need & de Graaf, 1994; Van der Slik, De Graaf & Peters, 1995), kan het effect van al de unieke ervaringen die kinderen buiten het ouderlijke gezin opdoen moeilijk overschat worden. Als zodanig kan de afname van zowel kerkgang en geloof opgevat worden als het resultaat van individuele keuzes, die verband houden met unieke kenmerken van het individu.

Waarom worden er sterk positieve samenhangen gevonden worden tussen kerkelijke participatie en christelijk geloof? Als voorlopig antwoord op deze vraag kan verondersteld worden dat voornamelijk het al dan niet opgegroeid zijn in een godsdienstig gezin verantwoordelijk is voor de sterkte van die samenhang en dat religieuze kenmerken uniek voor het individu in Nederland slechts een bescheiden een rol spelen. Om deze hypothese te testen zijn gegevens over meer dan één kind uit

hetzelfde gezin nodig, omdat op grond van die gegevens is vast te stellen in hoeverre invloeden van het gezin van herkomst verantwoordelijk zijn voor de overeenkomsten in hun godsdienstige kenmerken. Dat er een zekere samenhang zal bestaan, ligt voor de hand aangezien kinderen uit hetzelfde gezin door dezelfde ouders opgevoed zijn². Met andere woorden: door zowel kenmerken van respondenten als hun siblings in het onderzoek te betrekken kan men de effecten van de religieuze socialisatie in het gezin van herkomst onderscheiden van individuele effecten. Daardoor is het mogelijk na te gaan in hoeverre de samenhang tussen kerkgang en geloof het gevolg is van religieuze socialisatie in het ouderlijke gezin dan wel teruggevoerd moet worden op een effect van strikt individuele kenmerken.

Sinds een jaar of 15 zijn de zogenoemde sibling-modellen in ontwikkeling die het mogelijk maken om op grond van gegevens over de respondent en een broer of zus (sibling), gezamenlijke herkomstfactoren te scheiden van unieke, individuele factoren (Hauser & Mossel, 1985; Hauser & Sewell, 1986; Hauser, 1988). Een beslissend voordeel van deze sibling-modellen is dat uitsluitend op grond van informatie over kerkgang en geloof van de respondent en diens sibling vastgesteld kan worden welk deel van de variantie in kerkgang en christelijk geloof toegeschreven moet worden aan gemeenschappelijke of gezamenlijke herkomstfactoren en welk deel daarvan aan individuele of unieke kindfactoren. Men heeft dus feitelijk geen kenmerken van de ouders of van het gezin van herkomst nodig om socialisatie-effecten van het ouderlijke gezin betrouwbaar te kunnen schatten en evenmin heeft men andere kindkenmerken nodig om de sterkte van individuele kindfactoren te kunnen vaststellen³. Dat impliceert natuurlijk allerm minst dat men als onderzoeker niet geïnteresseerd zou zijn in de vraag welke gemeten kenmerken van het ouderlijke gezin en welke gemeten kenmerken van het kind verantwoordelijk zijn voor respectievelijk de gemeenschappelijke herkomstfactoren en de unieke kindfactoren. Eén van de doelen van deze bijdrage is om te achterhalen in hoeverre zulke gemeten ouder- en kindkenmerken een verklaring kunnen geven voor de gemeenschappelijke herkomstfactoren, respectievelijk individuele kindfactoren.

We richten ons op de volgende onderzoeksvragen. Ten eerste, in hoeverre wordt de variantie in kerkgang en christelijk geloof van de kinderen verklaard door gemeenschappelijke herkomstfactoren, respectievelijk door unieke kindfactoren? Ten tweede, welk deel van de samenhang tussen kerkgang en geloof van kinderen is terug te voeren op gemeenschappelijke herkomstfactoren en welk deel op unieke kindfactoren? Ten derde, in hoeverre bieden gemeten ouderlijke kenmerken een verklaring voor de gemeenschappelijke herkomstfactoren van kerkgang en geloof en in hoeverre bieden gemeten kindkenmerken een verklaring voor de individuele kindfactoren van kerkgang en geloof?

3 Methode

3.1 Data

Om deze vragen te beantwoorden is gebruik gemaakt van de *'Familie-Enquête Nederlandse Bevolking 1992-1993'* (Ultee & Ganzeboom, 1993). Het betreft hier een representatieve steekproef van de Nederlandse bevolking waarin de gegevens van 1000 respondenten en, indien aanwezig, hun partner, één van hun ouders en één van hun broers of zussen zijn opgenomen. Van 775 respondenten was minstens één ouder nog in leven. Daarvan hebben 400 ouders aan het onderzoek meegedaan. Ook hebben 535 siblings geparticipeerd. Van 272 respondenten heeft naast een van de ouders ook een sibling een vragenlijst ingevuld. Welke sibling in aanmerking kwam om in het onderzoek te participeren was niet afhankelijk gesteld van bereidheid maar werd volledig bepaald door toeval. Er is dus informatie over 544 respondenten en hun siblings beschikbaar en bovendien hebben we gegevens over hun ouders ter beschikking (272 ouder-kind-sibling triaden).

3.2 Variabelen

Aan de respondenten en één van hun broers of zussen zijn vragen gesteld over hun actuele kerkelijke participatie en hun godsdienstige overtuigingen. Voor het meten van het christelijk geloof van de respondent en sibling zijn geloofsschalen ontwikkeld, waarin uitspraken zijn opgenomen over het bestaan van een persoonlijke God, de hemel, de hel, de duivel, alsmede uitspraken die een ontkenning van het bestaan God inhouden. De betrouwbaarheden van deze schalen zijn hoog ($\alpha = .88$ voor respondenten; $\alpha = .89$ voor siblings)⁴. Tevens is informatie beschikbaar over leeftijd, opleiding en geslacht van de respondenten en hun siblings, waarmee wordt nagegaan in hoeverre zij een verklaring kunnen geven voor de unieke kindfactoren. Aan de ouders zijn uitgebreid vragen gesteld over uiteenlopende aspecten van hun godsdienstigheid ten tijde dat de respondent 15 jaar was. Er wordt algemeen aangenomen dat iemands waarden en overtuigingen rond deze leeftijd gevormd worden (Mannheim, 1928; Inglehart, 1977). Als ouders een blijvende invloed hebben op hun kinderen zullen die ouderlijke kenmerken relevant zijn die ouders rond het 15e levensjaar van hun kinderen bezitten. Aan ouders is gevraagd hoe godsdienstig zij waren ten tijde dat de respondent 15 jaar was, hoe zij de religieuze opvoeding gestalte hebben gegeven en wat de frequentie van hun kerkbezoek was. Aanvullend is informatie ingewonnen over opleiding en geslacht van de ondervraagde ouders. In tabel 1 is de ingewonnen informatie samengevat.

Tabel 1: Kenmerken van respondenten, van hun siblings en van hun ouders.

Variabelen	range	\bar{X}	$S_{\bar{x}}$	N
<i>Respondenten:</i>				
Kerkgang	1-4	1.85	1.05	270
Christelijk geloof	1-5	2.69	.99	263
Dochter	0-1	.50	.50	272
Geboortejaar	'32-'73	56.22	8.44	272
Opleiding	1-7	4.31	1.88	271
<i>Siblings:</i>				
Kerkgang	1-4	1.88	1.04	271
Christelijk geloof	1-5	3.15	1.13	256
Dochter	0-1	.56	.50	272
Geboortejaar	'24-'76	55.66	9.45	271
Opleiding	1-7	4.32	1.84	271
<i>Ouders:</i>				
Kerkgang15*	1-4	3.10	1.23	260
Religiositeit15*	1-5	3.42	1.25	264
Moeder	0-1	.52	.50	272
Opleiding	1-7	2.44	1.77	262
Religieuze opvoeding15*	1-3	2.36	.80	262
Kerklid15*	0-1	.86	.35	250

* : ten tijde dat de respondent 15 jaar was

Kerkgang (1=nooit; 4=elke week); Christelijk geloof (1=ontkennend; 5=beamend); Geslacht (0=man; 1=vrouw); Opleiding (1=LO; 7=WO); Religiositeit15 (1=niet religieus; 5=zeer religieus); Religieuze opvoeding15 (1=volledig vrijgelaten; 3=getracht te laten volgen); Kerklid15 (0=geen kerklid; 1=kerklid).

Uit tabel 1 kan worden opgemaakt dat respondenten en hun siblings minder frequent ter kerke gaan dan hun ouders toen de respondenten 15 jaar waren en dat respondenten gemiddeld genomen het christelijk geloof afwijzen. De scores van de respondenten op de hier gebruikte en sterk op het klassieke Credo geënte christelijke geloofsschaal wijken daarmee niet af van scores op christelijke geloofsschalen die met behulp van minder archaisch aandoende uitspraken zijn geconstrueerd (vgl. Felling, Peters & Schreuder, 1986). Siblings onderschrijven gemiddeld genomen het christelijk geloof meer dan hun broer of zus. Dit is een merkwaardige uitkomst, want waarom zouden volstrekt 'at random' geselecteerde siblings godsdienstiger zijn dan even aselekt gekozen respondenten? We komen er direct nog op terug. Voor de overige kenmerken bestaan er geen significante verschillen tussen respondenten en siblings.

3.3 Representativiteit

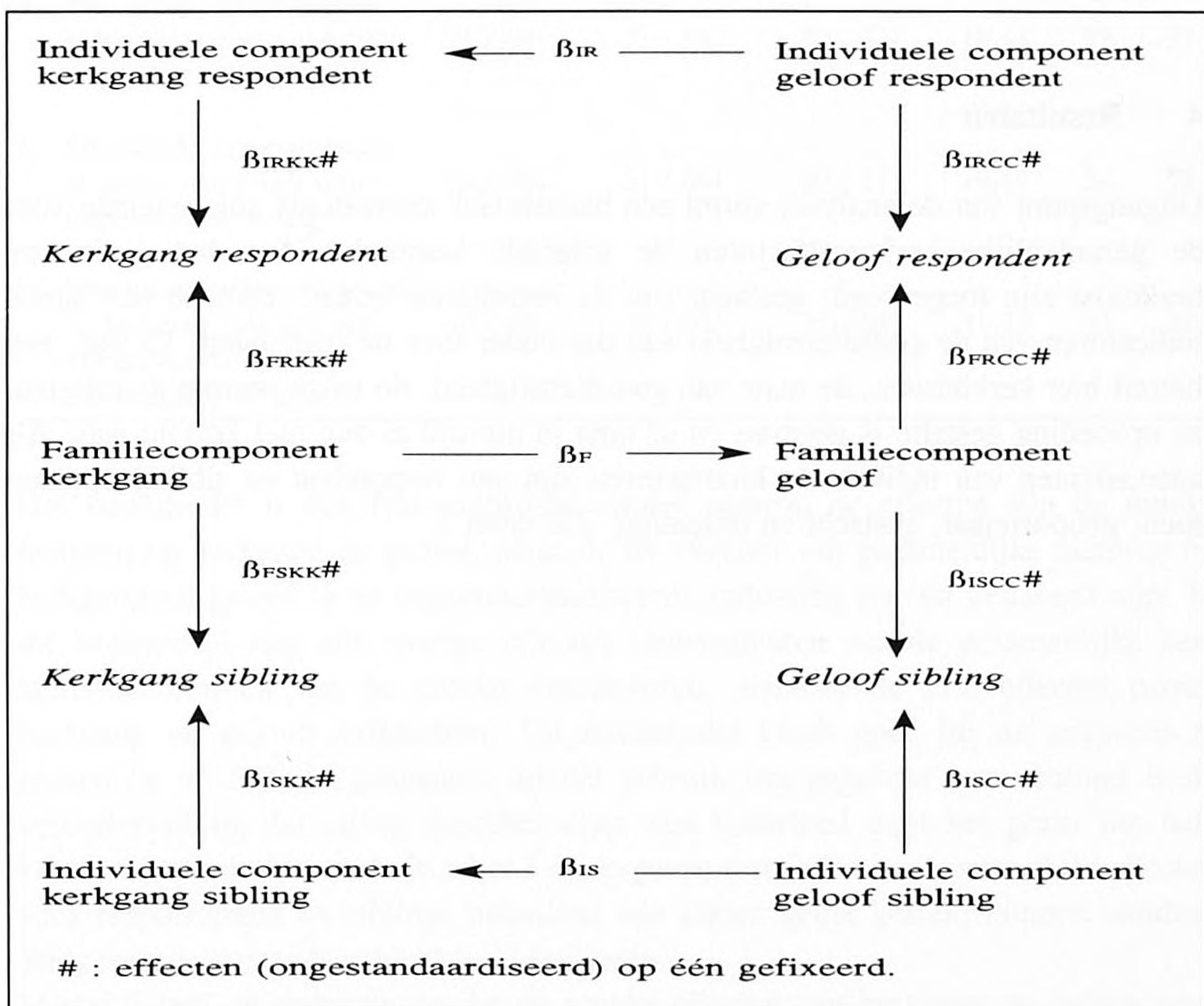
Zoals reeds is opgemerkt hebben we informatie ter beschikking over 272 respondent-sibling-ouder triaden. We zijn nagegaan of de uitval van 73% van de respondenten consequenties heeft voor de representativiteit. Vergeleken met respondenten waarvan de sibling niet aan het onderzoek heeft deelgenomen, zijn respondenten waarvan de sibling wel heeft geparticipeerd ouder en hebben een hogere opleiding genoten. Dit duidt er op dat jongere en minder opgeleide siblings ondervertegenwoordigd zijn met als gevolg dat ook bij de respondenten zelf een ondervertegenwoordiging van jongeren en lager opgeleiden is opgetreden. We vonden echter geen significante verschillen voor wat betreft frequentie van kerkbezoek, christelijk geloof en geslacht. Deze uitkomsten betekenen dat de representativiteit van de steekproef respondenten tot op zekere hoogte gewaarborgd blijft ondanks de uitval als gevolg van het niet meedoen van een groot aantal siblings: de gegevens voor de geselecteerde groep respondenten wijken niet af van de totale steekproef voor wat betreft geslacht en de sleutelvariabelen kerkbezoek en christelijke geloof.

Daarnaast bleek dat de ouders van respondenten, waarvan de sibling wel heeft meegedaan religieuzer waren ten tijde dat de respondent 15 jaar was dan ouders van respondenten waarvan de sibling niet heeft geparticipeerd. Zij gingen significant vaker ter kerke, beschouwden zich godsdienstiger, gaven een minder vrijblijvende godsdienstige opvoeding en waren vaker lid van een kerk. Dit duidt erop dat ook minder godsdienstige siblings relatief vaak geen medewerking aan het onderzoek hebben verleend, wat een verklaring lijkt te zijn voor het feit dat wel participerende siblings gemiddeld genomen wat geloviger zijn dan hun boers of zussen. Het blijft vooralsnog gissen waarom jongere, lager opgeleide en minder godsdienstige siblings ondervertegenwoordigd zijn gebleven.

3.4 Sibling-modellen

Basisidee achter sibling-modellen is dat de samenhang tussen een kenmerk van respondent en sibling toe te schrijven is aan het feit dat ze bij dezelfde ouders, in dezelfde tijd en in dezelfde omgeving zijn opgegroeid. Binnen het zogenoemde Hauser-Mossel model wordt dit voorgesteld als een latente herkomstfactor die een volledige verklaring geeft voor de variantie *tussen* gezinnen. De samenhang tussen een kenmerk van een respondent en sibling zal slechts hoogst zelden perfect zijn omdat de invloed van het gezin van herkomst vrijwel nooit allesbepalend zal zijn. Zelfs al gedurende de tijd dat zij in hetzelfde gezin opgroeien, en zeker daarna, zullen respondenten en siblings ervaringen opdoen die uniek zijn, dat wil zeggen niet gedeeld met andere leden van het gezin. Deze voor respondent en sibling unieke ervaringen kunnen voorgesteld worden als twee ongemeten variabelen, maar nu in de zin dat die een volledige verklaring bieden voor de variantie *binnen* gezinnen. Door het op deze manier scheiden van gezamenlijke componenten van

unieke componenten voor wat betreft zowel kerkgang en geloof kan tevens vastgesteld worden in welke mate de samenhang tussen kerkgang en geloof afhankelijk is van de socialisatie in het gezin van herkomst dan wel toegeschreven moet worden aan een samenhang tussen religieuze kenmerken, uniek voor het individu⁵. In Figuur 1 is de in deze bijdrage gebruikte versie van het Hauser-Mossel model in haar skeletvorm weergegeven. Dit model bevat slechts vier gemeten variabelen, te weten: kerkgang van respondent en sibling, alsmede christelijk geloof van respondent en sibling. De gezamenlijke herkomstfactoren van kerkgang en geloof en de unieke kindfactoren van kerkgang en geloof, zijn ongemeten. Om dit model identificeerbaar te maken is het nodig om een aantal effecten te fixeren. Gebruikelijk is om dat te doen met de effecten naar de gemeten variabelen (zie figuur 2). Het betreft een uitgangsmodel omdat de antecedenten van zowel de gezamenlijke herkomstfactoren als die van de unieke kindfactoren niet zijn opgenomen. Deze antecedenten zullen in deze bijdrage wel aan de orde komen, maar deze aanvullende informatie heeft geen invloed op de sterkte van de effecten die in dit basismodel zijn weergegeven. In die zin is het Hauser-Mossel model een skelet, waaromheen steeds nieuwe informatie kan worden opgebouwd (Hauser & Mossel, 1985: 653).

Figuur 2: Hauser-Mossel model voor de samenhangen tussen kerkgang en christelijk geloof. Skelet versie.

De effecten β_{IR} , β_{IS} , en β_F kunnen als volgt geïnterpreteerd worden. β_{IR} en β_{IS} representeren de effecten van geloof op kerkgang die geheel toegeschreven kunnen worden aan de strikt individuele componenten van geloof en kerkgang. β_F staat voor de samenhang tussen kerkgang en geloof voorzover die toe te schrijven is aan het gezin van herkomst. Komt de sterkte van de samenhang tussen de individuele componenten van kerkgang en geloof (β_{IR} ; β_{IS}) volledig overeen met de sterkte van de samenhang tussen de gezinscomponenten van kerkgang en geloof (β_F) dan betekent dit dat het gezin van herkomst geen versturende invloed uitoefent op de samenhang tussen de gemeten variabelen⁶. Is daarentegen het effect β_F sterker dan de effecten β_{IR} en β_{IS} dan betekent dit dat het gezin van herkomst invloed heeft op het verband tussen kerkgang en geloof.

Voor het testen van dit model zal gebruik worden gemaakt van LISREL. Uitgangspunt is een covariantiematrix, gegeneerd op basis van 'pairwise deletion' en waarbij de betrouwbaarheden van de christelijke geloofsschalen zijn verdisconteerd. Met behulp van de 'Likelihood-ratio test' voor geneste modellen zal worden nagegaan in hoeverre de antwoorden van respondenten en siblings met elkaar overeenkomen. Een toename van L^2 met meer dan 3.84, bij verbruik van één vrijheidsgraad betekent een significante verslechtering.

4 Resultaten

Uitgangspunt van de analyses vormt een basismodel waaraan als antecedenten voor de gezamenlijke herkomstfactoren de volgende kenmerken van het gezin van herkomst zijn toegevoegd: geslacht van de betreffende ouder, alsmede een aantal indicatoren van de godsdienstigheid van die ouder toen de respondent 15 was. Het betreft hier kerkbezoek, de mate van godsdienstigheid, de wijze waarop de religieuze opvoeding gestalte is gegeven en of men in die tijd al dan niet kerklid was. Als antecedenten van individuele kindfactoren zijn van respondent en sibling opgenomen: geboortjaar, geslacht en opleiding. Zie tabel 3.

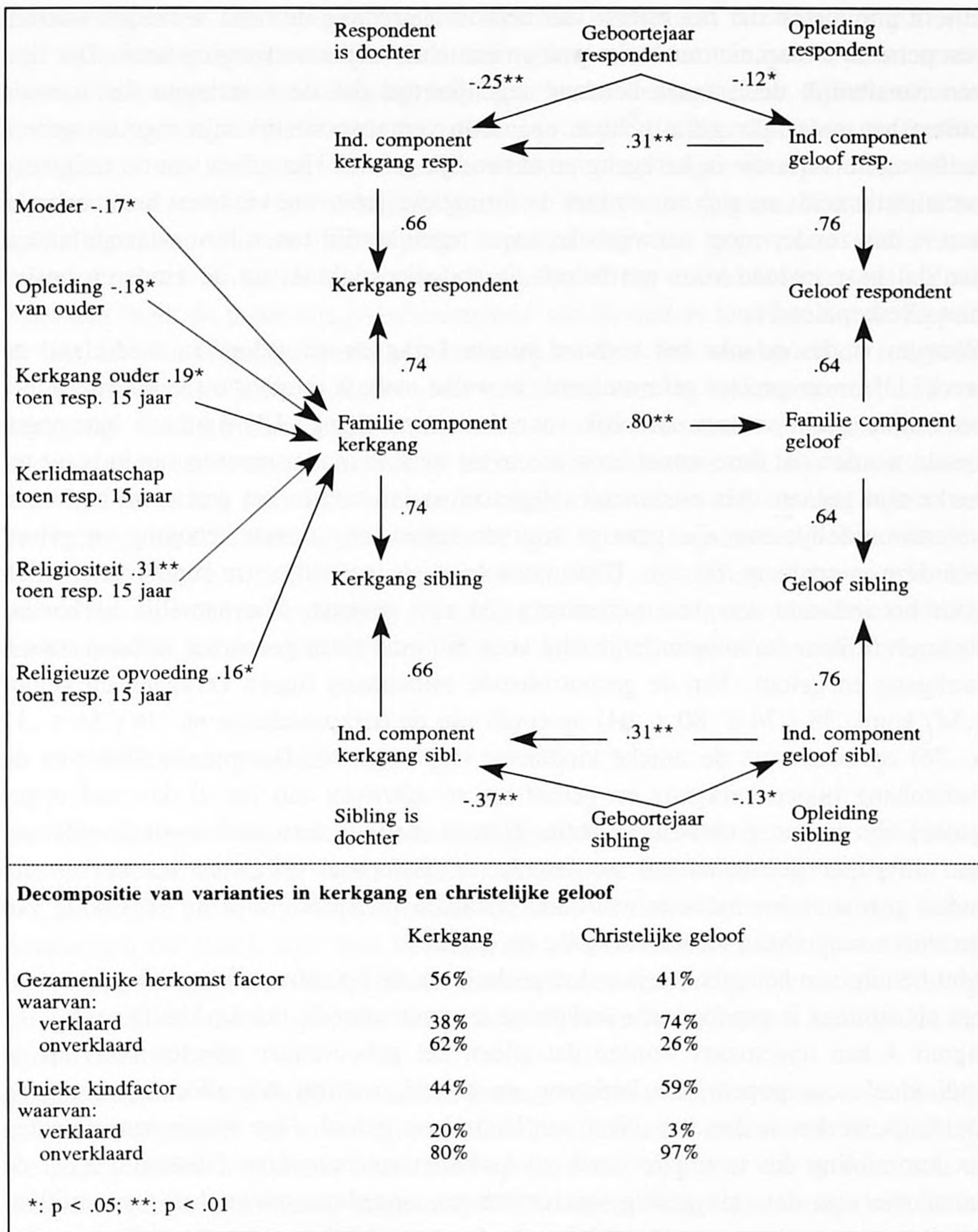
Tabel 3: Toetsing van geneste Hauser-Mossel modellen voor de overeenkomsten tussen siblings. Gestandaardiseerde schattingen met (tussen haakjes) standaardfouten ($N = 272$).

Modellen en restricties	Samenhangen tussen kerkgang en geloof			L^2	df	p
	Respondent	Sibling	Herkomst			
1. Basismodel	.30 (.06)	.33 (.06)	.81 (.11)	13.49	25	.97
2. Plus uniek effect van geloof op kerkgang gelijk voor respondent en sibling	.31 (.04)	.32 (.04)	.81 (.11)	13.52	26	.98
3. Plus effecten op kerkgang van leeftijd, geslacht en opleiding gelijk voor respondent en sibling	.30 (.04)	.31 (.04)	.81 (.11)	15.49	29	.98
4. Plus effecten op geloof van leeftijd, geslacht en opleiding gelijk voor respondent en sibling	.31 (.04)	.31 (.04)	.80 (.11)	19.41	32	.96
5. Plus unieke errorvarianties in kerkgang zijn gelijk voor respondent en sibling	.31 (.04)	.31 (.04)	.80 (.11)	19.44	33	.97
6. Plus unieke errorvarianties in geloof zijn gelijk voor respondent en sibling	.31 (.04)	.31 (.04)	.80 (.11)	19.47	34	.98
7. Plus unieke effect van geloof op kerkgang verschilt niet van gezamenlijke effect van kerkgang op geloof	.46 (.03)	.46 (.03)	.35 (.03)	41.23	35	.22

Het basismodel is een Hauser-Mossel model waarbij de effecten van de unieke factoren op kerkgang en geloof, alsmede de effecten van gezamenlijke factoren op kerkgang en geloof in de ongestandaardiseerde oplossing op één gefixeerd zijn. In dit basismodel zijn alle overige effecten (antecedenten van de gezamenlijke herkomstfactoren en van de unieke kindfactoren, alsmede de drie effecten tussen kerkgang en geloof) vrijgelaten. Dit basismodel bleek goed bij de gegevens te passen ($p = .97$). Uitgangspunt bij het gebruik van gegevens over siblings is de veronderstelling dat zij op dezelfde wijze zijn beïnvloed door het gezin van herkomst. Met behulp van de in tabel 3 aangegeven restricties is getoetst of de effecten voor respondenten en siblings inderdaad aan elkaar gelijk gesteld kunnen worden. We geven de gestandaardiseerde oplossingen.

Model 2 legt de restrictie op dat de unieke effecten van kerkgang op geloof voor respondenten en hun siblings aan elkaar gelijk zijn. De verslechtering van dit model ten opzichte van model 1 is .03 bij verbruik van één df (13.52 - 13.49), hetgeen aantoont dat deze effecten niet significant van elkaar verschillen. Model 3 veronder-

stelt daarbovenop dat de effecten van leeftijd, geslacht en opleiding op het unieke deel van kerkgang van respondenten en siblings aan elkaar gelijk zijn. Het opleggen van deze drie restricties levert evenmin een significante verslechtering op. Model 4 veronderstelt bovendien dat de effecten van leeftijd, geslacht en opleiding op het unieke deel van christelijk geloof van respondenten en siblings niet van elkaar verschillen. De verslechtering in $L^2 = 3.92$ ($19.41 - 15.49$) bij verbruik van drie vrijheidsgraden ($32 - 29$), hetgeen niet significant is. Model 5 en 6 veronderstellen daarbovenop dat voor respondent en sibling hetzelfde deel van hun unieke bijdrage aan geloof en kerkgang onverklaard blijven. Ook deze restricties leveren geen significante verslechtering van de goedpassendheid van het model op. Model 7 tenslotte, veronderstelt bovendien dat de unieke effecten van geloof op kerkgang gelijk zijn aan het herkomsteffect van kerkgang op geloof. Deze veronderstelling wordt weersproken gezien het feit dat L^2 met 21.76 toeneemt bij gebruik van 1 *df*. Model 6 is daarom het definitieve model. In dit model verschillen de parameters voor de respondent niet significant van die voor de sibling. De gestandaardiseerde parameters van dit model zijn in figuur 4 weergegeven.

Figuur 4: Hauser-Mossel model met de gestandaardiseerde parameters voor de samenhangen tussen kerkgang en christelijk geloof. Uitgebreid model.

In de onderste helft van figuur 4 zijn bovendien de varianties in kerkgang en geloof uiteengelegd in dat deel dat toe te schrijven is aan de individuele component van kerkgang en geloof en het resterende deel dat toe te schrijven is aan de gezamenlijke component van kerkgang en geloof. Hieruit kan afgelezen worden dat 56% van de variantie in kerkgang aan het gezin van herkomst toegeschreven kan worden. Voor christelijk geloof is de bijdrage van het ouderlijke gezin lager: 41%. Deze

cijfers impliceren dat het milieu van herkomst grofweg de helft verklaart waarom een persoon al dan niet ter kerke gaat en een christelijke overtuiging heeft. Dat lijkt een aanzienlijk deel, maar betekent tegelijkertijd dat de ervaringen die mensen buiten het ouderlijke gezin hebben opgedaan verantwoordelijk zijn voor de andere helft van de variantie in kerkgang en christelijk geloof. Het effect van de religieuze socialisatie zoals ze zich tot en met de formatieve jaren van kinderen heeft voltrokken is dus zonder meer aanwijsbaar, maar tegelijkertijd tonen bovenstaande cijfers aan dat haar invloed voor wat betreft de godsdienstigheid van de kinderen beslist niet allesbepalend is.

Waarom is desondanks het verband tussen kerkgang en geloof in Nederland zo sterk? Of, meer precies geformuleerd: in welke mate is religieuze socialisatie in het ouderlijke gezin verantwoordelijk voor deze samenhang? Uit figuur 4 kan opgemaakt worden dat deze samenhang vooral zo sterk is omdat mensen van huis uit ter kerke zijn gegaan. Als uitsluitend religieuze socialisatie in het gezin van herkomst verantwoordelijk zou zijn geweest voor de samenhang tussen kerkgang en geloof zou deze samenhang .80 zijn. Uitsluitend op basis van religieuze kenmerken, uniek voor het individu zou deze samenhang .31 zijn geweest. Voornamelijk herkomstfactoren blijken verantwoordelijk zijn voor het empirisch gevonden verband tussen kerkgang en geloof. Van de gecontroleerde samenhang tussen kerkgang en geloof (.54) komt .38 ($.74 \times .80 \times .64$) op conto van de herkomstfactor en .16 ($.66 \times .31 \times .76$) op conto van de unieke kindfactor (vgl. noot 6). Daarmee is 70% van de samenhang tussen kerkgang en geloof toe te schrijven aan het al dan niet opgegroeid zijn in een godsdienstig gezin. Hieruit mag als antwoord op de hoofdvraag van dit paper geconcludeerd worden dat in Nederland religieuze kenmerken die uniek zijn voor het individu een ondergeschikte rol spelen voor de verklaring van de sterke samenhang tussen kerkgang en geloof⁷.

Met behulp van het geboortjaar, het geslacht en de opleiding van zowel respondenten als siblings is gepoogd een verklaring te geven voor de unieke kindfactoren. Uit figuur 4 kan opgemaakt worden dat alleen het geboortjaar effecten heeft op de individuele component van kerkgang en geloof, waarbij het effect op kerkgang duidelijk sterker is dan het effect van leeftijd op geloof. Hoe jonger respondenten en hun sibling des te minder vaak zij kerkdiensten bezoeken. Niettemin moet de conclusie zijn dat, als gevolg van ervaringen opgedaan buiten het gezinsmilieu, kinderen qua kerkgang en christelijk geloof aanmerkelijk kunnen verschillen van het milieu van herkomst, maar dat de ingebrachte variabelen feitelijk geen verklaring bieden voor deze unieke varianties in kerkgang en geloof. 20% van de individuele variantie in kerkgang van respondenten en siblings wordt verklaard en slechts 3% van individuele varianties in hun christelijk geloof (zie de onderste helft van figuur 4).

De herkomstfactoren kunnen met de ingebrachte antecedenten aanmerkelijk beter verklaard worden. Het blijkt dat de herkomstcomponent van kerkgang voor 38% verklaard kan worden met de gemeten kenmerken van het ouderlijke gezin (62% blijft onverklaard). Directe effecten van al deze ouderlijke kenmerken op de her-

komstcomponent van christelijk geloof zijn niet significant. Niettemin wordt 74% van de herkomstcomponent van christelijk geloof verklaard, maar dat komt omdat de familiecomponent van kerkgang 64% voor haar rekening neemt. Opvallend is dat de opleiding van de ondervraagde ouders een negatief effect heeft op de familiecomponent van kerkgang. Met andere woorden: hoe hoger de opleiding van de ouders hoe minder in het ouderlijke gezin ter kerke werd gegaan. Kennelijk is het opleidingsniveau van de ouders meer bepalend voor het gegeven of kinderen in meer of mindere mate ter kerke gaan dan de opleiding van de kinderen zelf. Zoals verwacht biedt de mate van godsdienstigheid van de ouders ten tijde dat de respondenten 15 jaar waren, alsmede hun kerkgang en de wijze waarop zij de religieuze opvoeding gestalte hebben gegeven een verklaring voor de herkomstcomponent van kerkgang. Of de ondervraagde ouder man of vrouw is maakt eveneens verschil: vaders lijken een sterkere invloed te hebben op het kerkbezoek van hun kinderen dan moeders. Dit sluit aan bij eerder onderzoek waaruit bleek dat vaders een sterkere invloed hebben op het religieuze gedrag van hun kinderen dan moeders (Acock & Bengtson, 1978; Kieren & Munro, 1987). Of ouders al dan niet kerklid waren ten tijde dat de respondent 15 was geeft, na controle voor de andere ouderlijke kenmerken geen verklaring meer voor de herkomstcomponenten van kerkgang.

5 Samenvatting en discussie

In deze bijdrage is de vraag aan de orde gesteld in hoeverre de sterke samenhang tussen kerkbezoek en christelijk geloof teruggevoerd kan worden op een effect van het ouderlijke gezin dan wel toegeschreven moet worden aan een samenhang tussen kenmerken die uniek zijn voor het individu. We hebben met behulp van sibling-analyses gepoogd meer duidelijkheid te verschaffen in deze problematiek. Sibling-analyses zijn bij uitstek geschikt om gezamenlijke herkomstfactoren te scheiden van unieke kindfactoren.

Uit de analyses werd duidelijk dat het sterke verband tussen kerkgang en christelijk geloof voornamelijk toe te schrijven is aan de religieuze socialisatie in het ouderlijke gezin. Indien uitsluitend herkomst bepalend zou zijn voor dit verband zou de samenhang tussen kerkgang en geloof .80 bedragen. Religieuze kenmerken, uniek voor het individu bleken slechts van ondergeschikte betekenis om een verklaring van dit sterke verband te kunnen geven. Indien uitsluitend individuele kenmerken verantwoordelijk zouden zijn geweest voor de samenhang tussen kerkgang en geloof zou deze samenhang .31 hebben bedragen.

Uit de analyses bleek tevens dat om en nabij de helft van de variantie in kerkgang en geloof toegeschreven moest worden aan unieke kindfactoren. De andere helft van de variantie kwam op conto van gezamenlijke herkomstfactoren. Aangezien in Nederland het loskomen van het milieu van herkomst vrijwel altijd betekent dat men minder godsdienstig is geworden, betekenen deze uitkomsten dat unieke ervaringen van kinderen voor een belangrijk deel verantwoordelijk zijn voor de

afname van kerkbezoek en christelijk geloof in Nederland. Hiermee is naar alle waarschijnlijkheid ook een belangrijke reden gegeven voor het feit dat unieke kindfactoren in Nederland zo'n ondergeschikte rol spelen bij de verklaring van het verband tussen kerkgang en geloof. Eenmaal losgekomen van het ouderlijke gezin zijn er in Nederland kennelijk geen secundaire socialisatie-agenten beschikbaar (partner; predikant; priester) die de rol van de ouders overnemen en, op wat voor een manier dan ook, er zorg voor dragen dat het oorspronkelijke verband tussen kerkgang en geloof van kinderen in stand blijft.

Hoewel om en nabij de helft van de variantie in kerkgang en geloof teruggevoerd kan worden op unieke variantie tussen personen uit hetzelfde gezin, blijkt dat deze unieke varianties nauwelijks te verklaren zijn met individuele kenmerken van deze personen. Alleen leeftijd had een negatief effect op de individuele componenten van kerkgang en christelijk geloof. In vervolgonderzoek zal daarom meer nadrukkelijk aandacht besteed dienen te worden aan mogelijke verklaringen voor deze unieke varianties in kerkbezoek en christelijk geloof. We denken dat de religieuze kenmerken van de eventuele partner een belangrijke verklaring kunnen bieden voor de unieke varianties in de kerkgang van respondenten en hun siblings. Uit onderzoek blijkt namelijk ondubbelzinnig dat partners een sterke invloed hebben op de godsdienstigheid van individuen (Faber, et al., 1970; Schepens, 1991; Need & De Graaf, 1994).

De variantie in de gezamenlijke herkomstfactor bleek veel beter verklaarbaar. Zo'n 40% daarvan kon verklaard worden aan de hand van religieuze kenmerken van de ouders ten tijde dat de respondent 15 jaar was en het opleidingsniveau van de ouders.

In deze bijdrage werd verondersteld dat als godsdienstigheid het resultaat zou zijn van religieuze kenmerken die uniek zijn voor het individu, christelijk geloof een voorwaarde zou zijn voor kerkbezoek, terwijl kerkgang een voorwaarde zou zijn voor christelijk geloof indien godsdienstigheid primair het product is van religieuze socialisatie in het milieu van herkomst. Men kan bezwaren hebben tegen deze veronderstellingen. Als antwoord op deze kritiek benadrukken we dat de richting van het effect tussen kerkgang en geloof er feitelijk niet toe doet. We hebben op grond van theoretische argumenten een keuze gemaakt maar mocht men andere ideeën hebben dan nog blijft staan dat de religieuze socialisatie in het ouderlijke gezin de belangrijkste verklaring vormt voor de samenhang tussen kerkgang en christelijk geloof en dat strikt individuele religieuze kenmerken slechts een bescheiden rol spelen.

Kerkleiders hebben het bij het rechte eind als ze stellen dat 'het gezin' de hoeksteen van de samenleving vormt. Godsdienstigheid vindt haar basis in de religieuze opvoeding in het ouderlijk gezin. Echter, eenmaal losgekomen van de ouders blijken er nauwelijks secundaire socialisatie-agenten in Nederland aanwezig te zijn die er zorg voor dragen dat datgene wat men van de ouders heeft meegekregen, wordt vastgehouden.

Noten

1. We waarderen Wout Ultee om zijn commentaar op een eerdere versie van het manuscript. De verantwoordelijkheid voor het geschrevene komt niettemin geheel op rekening van de auteurs. Tevens bedanken we Wout Ultee en Harry Ganzeboom voor het beschikbaar stellen van de gegevens.
2. Gedragsgenetici zijn tot de bevinding gekomen dat samenhangen tussen kenmerken van kinderen uit hetzelfde gezin voor een deel toe te schrijven zijn aan genetische overeenkomsten tussen kinderen en dus niet uitsluitend afhankelijk zijn van socialisatie-effecten. Enigszins euforisch geworden door deze uitkomst gaan sommige genetici zover socialisatie-effecten eenvoudigweg te ontkennen (vgl. Van Aken, 1995). Heymans (1994) poneert enthousiast dat zelfs de samenhang tussen kinderen voor wat betreft hun kerkbezoek verklaard moet worden op grond van een genetisch bepaalde predispositie (groepsconformisme). Dit is absurd. Het kerkbezoek is in Nederland de afgelopen decennia drastisch afgenomen. We zijn volslagen leken op het gebied van de genetica, maar we durven de stelling aan dat geen enkele geneticus de hypothese wil verdedigen dat de afname van kerkbezoek veroorzaakt wordt door genetische mutaties binnen de Nederlandse bevolking.
3. Met behulp van deze onderzoeksopzet worden twee fundamentele zwakheden van gangbaar socialisatie-onderzoek ondervangen. In tegenstelling tot onderzoek waarbij men de socialisatie-effecten probeert te achterhalen aan de hand van kenmerken van ouders en één van hun kinderen (bijv. Andree, 1983; Van der Slik, 1992), is bij siblingonderzoek de causale richting wel bekend en bovendien is het totale effect van de socialisatie in het gezin van herkomst nauwkeurig te schatten.
4. Ontbrekende antwoorden op de uitspraken zijn omgezet in het gemiddelde dat een respondent of een sibling behaalde op niet ontbrekende antwoorden. Als criterium gold dat het aantal geldige antwoorden minstens 50% moest bedragen.
5. Het hier gepresenteerde siblingmodel wijkt in zoverre af van het gangbare Hauser-Mossel model dat we conform onze hypothesen voor wat betreft de unieke componenten een effect van christelijk geloof op kerkbezoek veronderstellen en voor wat betreft de gezamenlijke herkomstcomponenten juist een effect van kerkgang op geloof. Hoewel niet voor dat doel ontwikkeld, kunnen Hauser-Mossel modellen ingezet worden om wederzijdse effecten tussen variabelen te modelleren.
6. Conform de regels voor padanalytische modellen geldt voor de gemeten samenhang (r) tussen kerkgang en geloof van de respondent:

$$r = (\beta_{IRKK} \cdot \beta_{IR} \cdot \beta_{IRCC}) + (\beta_{FRKK} \cdot \beta_F \cdot \beta_{FRCC}),$$

waarbij $(\beta_{IRKK} \cdot \beta_{IR} \cdot \beta_{IRCC})$ dat deel van de gemeten samenhang tussen kerkgang en geloof van respondenten is dat op conto van de individuele factor komt, en waarbij $(\beta_{FRKK} \cdot \beta_F \cdot \beta_{FRCC})$ dat deel van de samenhang is dat op

conto van de herkomstfactor komt. Hauser-Mossel modellen hebben als eigenschap dat β_F niet significant verschilt van β_{IR} als $\beta_{FRKK} \cdot \beta_F \cdot \beta_{FRCC} \approx 0$, zodat onder die conditie $r \approx (\beta_{IRKK} \cdot \beta_{IR} \cdot \beta_{IRCC})$.

7. Er is gevonden dat het effect van religieuze socialisatie in het ouderlijke gezin bij protestanten sterker is dan bij katholieken (Hunsberger, 1976). Ofschoon deelanalyses inderdaad uitwezen dat bij protestanten de herkomstfactor een groter deel van de samenhang tussen kerkgang en geloof voor zijn rekening neemt dan bij katholieken, bleek uit multi-sample analyses dat het gevonden verschil niet significant is. Het geringe aantal observaties dat we ter beschikking hadden (68 protestanten, 147 katholieken) lijkt hieraan debet te zijn.

Literatuur

Acock, A.C., & Bengtson, V.L. 1978

'On the relative influence of mothers and fathers: a covariance analysis of political and religious socialization.' *Journal of Marriage and the Family*, 40: 519-530.

Acock, A.C., & Bengtson, V.L. 1980

'Socialization and attribution processes: actual versus perceived similarity among parents and youth.' *Journal of Marriage and the Family*, 42: 501-515.

Andree, T.G.I.M. 1983

Gelovig word je niet vanzelf. Nijmegen: Dekker & Van de Vegt.

Bandura, A. 1986

Social foundations of thought and action. A social cognitive theory. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.

Becker, J.W., & Vink, R. 1994

Secularisatie in Nederland, 1966-1991. De verandering van opvattingen en enkele gedragingen. Sociale en culturele studies - 19. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Campbell, R.A., & Curtis, J.E. 1994

'Religious involvement across societies: analyses for alternative measures in national surveys.' *Journal for the Scientific Study of Religion*, 33: 215-229.

De Hart, J. 1990

Levensbeschouwelijke en politieke praktijken van Nederlandse middelbare scholieren. Kampen: Kok.

Faber, H., et al. 1970

Ontkerkelijking en buitenkerkelijkheid in Nederland, tot 1960. Assen: Van Gorcum.

Felling, A. Peters, J., & Schreuder, O. 1986

Geloven en leven. Een nationaal onderzoek naar de invloed van religieuze overtuigingen. Zeist: Kerckebosch.

- Hauser, R.M. 1988
 'A note on two models of sibling resemblance.' *American Journal of Sociology*, 93: 1401-1423.
- Hauser, R.M., & Mossel, P.A. 1985
 'Fraternal resemblance in educational attainment and occupational status.' *American Journal of Sociology*, 91: 650-671.
- Hauser, R.M., & Sewell, W.H. 1986
 'Family effects in simple models of education, occupational status and earnings: findings from the Wisconsin and Kalamazoo studies.' *Journal of Labor Economics*, 4: S83-S115.
- Heymans, P.G. 1994
 'Is de bijdrage van gezinsopvoeding aan de ontwikkeling wel bemerkbaar aan haar resultaten?' *Tijdschrift voor Ontwikkelingspsychologie*, 21: 318-325.
- Hoge, D.R., Petrillo, G.H., & Smith, E.I. 1982
 'Transmission of religious and social values from parents to teenage children.' *Journal of Marriage and the Family*, 44: 569-580.
- Hunsberger, B. 1976
 'Background religious denomination, parental emphasis, and the religious orientation of university students.' *Journal for the Scientific Study of Religion*, 15: 251-255.
- Hunsberger, B. 1980
 'A re-examination of the antecedents of apostasy.' *Review of Religious Research*, 21: 158-170.
- Inglehart, R. 1977
The silent revolution: changing values and political styles among Western publics. Princeton: Princeton University Press.
- Kieren, D.K., & Munro, B. 1987
 'Following the leaders: parents' influence on adolescence religious activity.' *Journal for the Scientific Study of Religion*, 26: 249-255.
- Mannheim, K. 1928
 'Das Problem der Generationen.' *Kölner Vierteljahreshefte für Soziologie*, 7: 157-185.
- Need, A., & De Graaf, N.D. 1994
 "'Losing my religion': een dynamische benadering." *Mens & Maatschappij*, 69: 242-263.
- Shaver, K.G. 1975
An introduction to attribution processes. Cambridge: Winthrop Publishers.
- Schepens, Th. 1991
Kerk in Nederland. Tilburg: Tilburg University Press.
- Stoffels, H. & Dekker, G. 1987
Geloven van huis uit? Kampen: Kok.

- Ultee, W.C., & Ganzeboom, H.B.G. 1993
Familie-enquête Nederlandse bevolking 1992-1993 [databestand]. Utrecht: ICS
Code books - 17.
- Van Aken, M.A.G. 1995
'Gedragsgenetica en de bijdrage van gezinsopvoeding aan de ontwikkeling.'
Tijdschrift voor Ontwikkelingspsychologie, 22: 143-153.
- Van der Lans, J., & Vergouwen, L. 1986
'Onderzoek naar godsdienstige opvoeding.' *Praktische Theologie*, 13: 116-
126.
- Van der Ploeg, P. 1985
Het lege testament. Franeker: Wever.
- Van der Slik, F.W.P. 1992
*Overtuigingen, attitudes, gedrag en ervaringen. Een onderzoek naar de
godsdienstigheid van ouders en van hun kinderen*. Dissertatie, Nijmegen:
Eigen beheer.
- Van der Slik, F.W.P, De Graaf, N.D. & Peters, J. 1995
'Kerkverlating in Nederland. Een verklaring aan de hand van intergeneratio-
nele opleidingsmobiliteit.' *Sociale Wetenschappen*, 38 (3): 23-50.